

821.163.41.09 Игњатовић Ј.
316.7(497.11)
<https://doi.org/10.18485/kij.2023.70.1.5>

КАТАРИНА В. ВУЧИЋ*
Филолошка гимназија
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 6. 3. 2023.
Прихваћен: 20. 4. 2023.

ИГЊАТОВИЋЕВЕ АПОРИЈЕ И АНТИНОМИЈЕ (Прилог изучавању „духа самопорицања” као феномена српске културе)

Поводом значајног јубилеја српске културе – 200. годишњице рођења Јакова Игњатовића (1822–2022) осврнули смо се на лик и дело првог и, по мишењу Црњанског, највећег српског реалисте, са становишта његове инерпретације националног и политичког дискурса карактеристичног за српску културу друге половине 19. века на тлу Монархије. Склоност ка истицању противречности и парадокса у савременом животу нације, којима писац гради сложену и слојевиту слику српских културних образаца, тумачили смо у правцу књижевног вида апорије и антиномије као контрадикторних стремљења колектива заустављеног пред важним питањима дефинисања националног, политичког, културног идентитета. Издвојили смо два плана наратива у Игњатовићевој реалистичкој фикцији – експлицитни (одбрамбени, моралистичко-васпитни) и имплицитни (са елегичним и трагичким акцентима), а потом пратили и мапирали карактеристичне слике урушавања и примере декаденције српске културе у Монархији: апорију и антиномију српског васпитања, породичног модела, херојског обрасца, родољубља, уочавајући тренутак када је код писца дошло до замене српског политичког питања српским принципом. Посебно је тумачен јунак романа *Васа Реснект* као прототип једног облика празнине и пометње у коју је уроњена српска egzистенција у Угарској и трагичног расипања националних потенцијала. Тако схваћене и тумачене, Игњатовићево реалистичке „студије” и „слике” из живота постају парадигматски примери „духа самопорицања”, чије образце препознајемо и у савременој српској култури.

Кључне речи: Јаков Игњатовић, реализам, национална историја Срба, српски роман XIX века, „дух самопорицања”, културна историја Срба, декаденција, политички дискурс, српски културни образци у XIX веку.

У години која је за нама обележен је јубилеј српске културе – 200. годишњица рођења Јакова Игњатовића (1822–2022). Тим поводом су током децембра у САНУ и Матици српској у Новом Саду и Сентандреји одржани научни скупови посвећени лику и делу нашег значајног реалисте. Била је то прилика и повод да

*katarinavucic10@gmail.com

се осврнемо на једну од најупечатљивијих личности културног и политичког живота Срба у Монархији, у бурној и превратничкој епохи друге половине 19. века.

Игњатовић је изразио неке од парадокса који су обележили живот дела српске нације којем је припадао у преломном времену, а које смо у раду препознали као апорију и антиномију. Ове у основи филозофске појмове разумели смо шире, као облик промишљања стварности и живота, контрадикторних у основи и суштини. Тако схваћени могу постати књижевни феномени, било да се очитују унутар света дела, као својство књижевне фикције, или се остварују у процесу књижевне рецепције. Тим кључем покушали смо да тумачимо нека од питања које поставља Игњатовићево дело, као и биографија.

Мада апорија означава тешкоћу у мишљењу и закључивању, она је на неки начин ознака и симбол аутентичности јер упућује на постојање „проблематичне свести” коју Платон сматра нужним предусловом сваке филозофије. Будући да антиномија такође залази у простор контрадикције и супротстављених решења, иста се платоновска теза може и на њу односити. Када ове феномене преведемо из простора филозофског мишљења у конкретан амбијент (историјски, политички, национални, литерарни) они нужно попримају аксиолошка, односно вредносна, особито етичка обележја.

Апоретичност код Игњатовића означава противречна стремљења пред нерешивим контрадикцијама колектива који обитава у „ишчекивању немогућег”, пред важним питањима дефинисања националног, политичког, културног идентитета. Својим писмом и судбином он је изразио амбијент суживота непомирљивих традиција и политичких опција, при чему свака полаже право на веродостојност и исправност, мада се међусобно потиру, утемељених у различитим доживљајима српске стварности и визијама будућности на просторима Угарске. Тако схваћене и тумачене, Игњатовићеве „студије” и „слике” из српског живота постају парадигматски примери „духа самопорицања” чије моделе препознајемо и у савременој српској култури.

Експлицитни и имплицитни наратив

Игњатовићева реалистичка фикција открива широку слику јавног и приватног живота Срба у Монархији, мозаик састављен од више стотина ликова и судбина, градећи сложену типологију јунака и панораму свакодневног, махом грађанског живота, једну од најразноврснијих у нашој књижевности. Истовремено, испод површине збивања, Игњатовић у свим делима наставља исту причу која и јесте права његова књижевна мисија, очитована и у есејима: испричати, забележити један српски свет, зауставити у одумирању, спречити и предупредити-

ти оно што се може или достојанствено сведочити о покушају. Тако и овај писац српске књижевне прошлости пева своју „песму” о националној судбини, свој библијски плач над развалинама српског живота у Сентандреји и другим местима где су Срби били и постепено изумирали. Истина, тај плач је често заоденут смехом, али због тога није мање невесео.

То што је био изданак оног дела српског народа који је живео у туђинском окружењу на крајње истуреном и изолованом положају и сведок неминовног посустајања и гашења српске заједнице у Сентандреји, Будиму, Пешти, условило је његову потенцирано елегичну и дубоком трагиком осенчену визију. Он бележи тренутак у коме стремљења и дух овог дела народа полако посустају, губећи виталност после скоро два века снажне и бујне егзистенције у којима су, са свешћу о националном континуитету и о обавези да буду и остану што су и њихови преци били, радили, подизали цркве, заснивали друштва, часописе, плаћајући скупо извесну самосталност, србујући претерано, готово театрално, као што то могу само заједнице одвојене од стожера, потврђујући везу са сопственом прошлошћу и идентитетом. Биолошки истрошени, територијално ограничени, Срби се полако али неминовно стапају са окружењем, прихватајући туђинске навике којима су колико-толико одолевали и од којих писац покушава да их културом ограда.

Велика и обавезујућа идеја рода, наслеђена и експлицитном поетиком објављена, у свету књижевне фикције спуштена у блато најгрубљег материјализма, сведочи о судару пишчевог и вековног књижевног идеала са животом који га побија. Игњатовићева књижевност носи идеју нације као трансцендентне категорије, али и дубоко сведочанство и сазнање о дубокој декаденцији, недостатку виталности и снаге, чак и заинтересованости савременика за очување националног концепта. Та мисао зачела се у његовим фикционалним делима много раније но што се читовала у публицистичким текстовима. Иако је пишчева намера била да опомене пре него што се деси, слика света казује да се оно чега се боји већ десило. Зато у делима са темом из савременог живота нема националног оптимизма нити вере у могућност заснивања националне егзистенције, коју, као и остали писци „доситејевске линије”, сматра јединим могућим видом потпуног и достојанственог живота у заједници. Експлицитно, у текстовима на политичке и књижевне теме, он не обзнањује ово признање до последње деценије живота. Иако књижевне снаге улаже да моралистички и национално освешћујући делује на свој род, апелујући експлицитно и посредством књижевне слике на неопходност буђења свести о очувању српског духа и живота, указујући на опасност потпуног расрбљивања, у њему расте спознаја о незауостављивости тог процеса и о неповратности изгубљеног.

Радњу својих социјалних дела Игњатовић смешта у савремени тренутак, не правећи очигледне фабулативне дигресије у времена прошла. Нема код њега ретроспектива Сеобе, Револуције, уместо значајних историјских догађаја, фабула његових романа и приповедака преплављена је свакодневицом, са изузетком ро-

мана *Vasa Respekt*, и ми ћемо се нешто доцније бавити управо тим одступањем од правила. Па ипак, историјске и трансцендентне претпоставке егзистенције присутне су и делују унутар књижевног света, у самим јунацима или у ситуацијама у које ступају, очитујући се у њиховој мотивацији и визури стварности. Игњатовић је забележио нову фазу промене у рецепцији националног идентитета, смисла историје, места нације и појединца у њој, и додир тековина модерног грађанског времена са још зрачећим и живим топосима вековне српске историје и културе, који још нису разбаштињени симболике, емотивног набоја и светости сећања. Промисљајући у понорним слојевима проблем нације и деловања историје и друштва на њу, на основном плану радње Игњатовић збивања и јунаке обележава савременим тренутком, временом које, како каже, „чини људе”. Ретки носиоци националних или ма каквих узвишених идеала међу Игњатовићевим ликовима у сталном су конфликту са светом, маргинализовани и онемогућени у деловању у средини у којој су сви идеали утонули у банални прагматизам (Бранко Орлић, Васа Решпект и др.). Сусрет старог и новог, трансцендентне националне идеје и тривијалног животног искуства, несклад националне егзистенције и духа новог времена, откривају сложеност и слојевитост конституисања модерне националне свести, али исто тако и велики ризик од губитка континуитета услед заборављања и напуштања српског обрасца. Јаков Игњатовић је својим делом најјасније у српској књижевности свога доба освестио чињеницу да је биће народа подложно промени и у стању егзистенцијалне угрожености. Својим најбољим романима успео је да изрази сасвим савремено сазнање о порозности националног бића и о могућности губитка националне есенције, као извора битних својстава, који воде нестанку националне егзистенције, и сложеност модерног грађанског сензибилитета, носиоца свих ових превирања.

У реалистичкој фикцији писац бележи тренутак промене у рецепцији националне идеје, пратећи тај процес са великом пажњом: док у самом књижевном систему идеја нације представља темељну чињеницу која кулминира у његовом делу, у свету његових јунака она се привидно сужава и узмиче ка периферији. Игњатовићева дела социјалне тематике носе све аспекте и симболе националне идеје значајне за претходну епоху, али су они у савременом животу разбаштињени тежине, испражњени или неприлагођени новом културном контексту сентименталне грађанске културе. У односу на то, његов роман никада није приватна повест о страстима појединца, већ дело које и онда када прати судбину појединца говори нешто значајно читавом народу и о читавом народу. Ова чињеница потврђује хотимичну везу коју Игњатовићево дело остварује са судбином колектива, каква је у ранијем периоду постизана епском песмом и у историзам заоденутом литературом као главним обележјем више претходних векова српске књижевности.

Код Игњатовића, као и код Стерије, љубав према идеји рода (више него према самом роду, Србима свога времена) остаје нетакнута упркос бројним сукобима са сународницима, разочарању у људе и судбини изопштеника коју су обојица доживела. Светиња рода не може да разочара, она сажима све оно што

је током векова представљала и симболисала у највећем потенцијалу: моћ, храброст, пожртвованост, страдање, сећање. Јер родољубље није скуп чињеница, нити скуп савременика и збивања, о којима су обојица умела да говоре критички, већ језгро смисла и симбола грађених у једној култури дугог трајања и трагичне историје у чијем је преношењу и дефинисању књижевност одиграла велику улогу. Политички став је нешто сасвим друго, што се остварује и пројављује у сфери практичног живота, што не мора бити условљено пишчевом уметничком визијом. Тако се у Игњатовићевој личности и делу одиграва парадокс: док као писац наставља књижевни и културни континуитет, узимајући на себе наслеђену улогу учитеља народа, заштитника националне идеје, истовремено својом књижевном фикцијом критички сведочи о губитку простора и снаге за њено остварење, а да, притом, у политичком животу заузима ставове супротне интересу сопственог народа. Изневеравајући националну политичку опцију, он није осећао да нарушава парадигму око које се вековима ројила српска култура и књижевност, којој је и сам припадао. Покушаћемо да расветлимо овај феномен и поједине његове рефлексе у свету књижевне фикције.

Декаденција културних образаца

Као пресудну компоненту путем које се мења дух и образац српског живота у Монархији Игњатовић истиче породицу и васпитање, потврђујући везу са просветитељским моралистичко-дидактичким проседеом и романом васпитања, главном врстом просветитељског реализма, на коју је у литератури указано (Живковић 1994: 140; Јеремић 1987: 84–98). Писац предочава два породична модела која у истом колективу, у истој генерацији стоје један наспрам другог, један против другог, често у истој кући, као што је случај са васпитањем Пера и Шамике (*Вечити младожења*) или Васе и Стеве Огњана (*Васа Решект*). Модел одгоја којем је изложен Васа („претерана строгост очева и материно мажење”) представља крајност васпитања дефинисаног као типично српског у есеју („Србин и његова поезија”: 119–120, 127). Док су Васа и Пера изложени традиционалном васпитању, један у стоичком, родољубивом, а други у практичном занатлијско-трговачком духу, при чему ниједан од ових модела није доследно и адекватно примењен, Шамика је производ модерног васпитања под утицајем сентиментализма, којем мајка, отворена за нова струјања и посредник између породичног и ширег модерног грађанског контекста, прибегава. Шамика је најизразитији пример декаденције која је захватила српску заједницу у Монархији. На њега бисмо могли применити оно што је речено поводом Васе Решекта: да је несрећна судбина његова „нужна последица неадекватности васпитног процеса”, те да се одвија „с неминовношћу античке трагедије” (Живковић 1994: 140).

Игњатовићево дело је велика галерија портрета сирочади, занемарене и упропаћене деце којој је породични амбијент у којем су стасали запечатио

судбину. Као упечатљив издвајамо пример Васе Решпекта. Васпитање и негативан утицај средине истакнути су у први план, особито у структури коментара наратора и самих ликова, чиме је јунаков живот пресудно стављен у педагошки оквир. Као што је мотив несрећне судбине народа активиран погрешном политичком одлуком, тако је и мотив зле коби појединца као резултат негативних породичних услова изгубио у великој мери димензију ирационалног и фаталистичког и постао огледало реалних психолошких и социјалних околности у којима се биће затекло. Конкретно, у случају Васе Решпекта, и многих других, фатализам је израз немоћи породице и средине да одгоји и себи прикључи нову генерацију, да се прилагоди новим културолошким условима чувајући језгро смисла и истоветности са прецима. Породица је та која подбацује у процесу преношења идентитета, или тако што га се одриче, или тако што га вербално и формално пропагира иако је попримила сасвим другачији *modus vivendi*, или понашајући се као да се свет није променио и да још увек живи у старој Србији. У сваком случају, она не може да увиди и освести шта се са њом збива у измењеним животним условима. Ова немоћ очитује се у свим Игњатовићевим делима у опозицији старих и младих, очева и деце, чиме се распадање српске породице ставља у центар његовог књижевног интересовања, а растакање Српства у Јужној Угарској у једној димензији значења одлучујуће се условљава пропашћу српске породице као основне ћелије заједнице.

Ако на пишчеве просветитељско-реалистичке тенденције са породичним миљеом и одгојем у центру пажње применимо димензију судбинског, на шта нарација често упућује, у другачијем светлу сагледавамо јунаке, при чему о Игњатовићевом књижевном поступку, слици света и Срба у њему откривамо нешто значајније од просветитељских узора и модела романа васпитања. У *Vasi Решпекту* ове су аналогије најбројније: осим што је емотивно ускраћен, Ваза је од оца разбаштињен, што доводи до пропасти великог иметка; осим главног јунака, и приповедач, Војко, кобно је одређен породичном ситуацијом сирочета; тројица браће Огњан целог живота су у сукобу, узрок је стари српски „као и обично, деоба”, Степа и Игња петнаест година око имања „процесе терају”; стриц Јоса не прихвата дете свога брата иако нема деце и пушта да му иметак пропадне итд. Сличне породичне слике честе су и у другим делима. Блудни син или кћи постаје готово институција српске средине, но сви су они ускраћени и осујећени, а често и упропашћени од најближих, јер и кад хоће, и кад имају најбоље намеру, родитељи ретко умеју да васпитају доследно и строго, али посећено и са љубављу (Игњатовић 1969б: 200–201).

Игњатовићево дело сведочи да српска породица и колектив у Монархији, у увек истицианим условима „раштрканости”, „одсуства средишта”, недостатка институција и културне политике, нису успели да створе адекватан културни и васпитни образац у реалним оквирима који би могао опстати и омогућити национално очување заједнице и њено целовито укључење у западни цивилизацијски оквир.

Осим спољашњих околности, Игњатовић увиђа дејство дубље унутрашње силе самодеструкције која делује унутар српског бића, а која такође може бити у вези са фактором васпитања. Главна слика-симбол која се јавља као визуелни знак пропасти породице, постојано варирана на истакнутим местима у структури Игњатовићевог дела, у којој се сажима значење овог тематског језгра, јесте мотив тестерисања породичне куће, односно неслоге браће приликом деобе. Овај истинити „бисер” пишчеве породичне историје и прилог српској породичној историји, сукоб писца са старијим братом око наследства, описан је у есеју „Србин и његова поезија” без прецизирања актера, а онда опет у мемоарима, у аутобиографском тону, да би се поново појавио у *Vacu Reunекту* (Игња у спору са Стевом доводи дунђере и зидаре да тестеришу кућу), те одмах затим и у *Вечитом младожењи*, где исто чини и Пера Кирић после очеве смрти у спору са Шамиком. Ова симболична, али и у реалности заснована слика, опсесивна и главна метафора српске породичне патологије, добиће свој поетски пандан у роману *Сеобе* (у којем ће се Црњански још једном позвати и ослонити на претходника, и то не дословно, већ симболички), али тамо у тамнијим тоновима. Врагивши се из рата, Вук Исакович долази у празну кућу која је пукла по средини, у међувремену, његова жена Дафина умрла је „од течења крви” пошто ју је, бремениту, обљубио девер, Аранђел Исакович.

Покушај тестерисања куће, чин неразуман и ирационалан, симболички представља активно урушавање племена које спаја породични дом са небесима, потомке са благословом предака. Светећи се прецима, синови прекидају однос са њима и оспоравају сврховитост њиховог постојања. Овом сликом писац превазилази очигледан педагошки слој мотивације, уводећи у породичне односе дубљи, ирационални аспект, ону силу чије је дејство међу Србима још у отаџбини описао у студијама и фикцији на историјске теме, која је успоравала напредовање и водила растакању српског царства, где је сваки и најмањи претендент радије служи непријатељу и радио на разорењу читаве државе него да се повинује снажнијем, макар и законитом наследнику власти, а о којој је опширно писао у *Мислима о српском народу*. Наслеђени „дух растројенија”, „семе раздора”, активни су међу Србима XIX века, сада на малом узорку приватног живота, јер државе нема, то старо зло, „болест децентрализације” и дезорганизације која је „глођала српски народ” откад зна за себе (Игњатовић 1988: 78). Сила која је терала исти народ на деобе и цепање на мање делове, постајући „грозна судба” и увод у националну катастрофу, гони и њихове потомке и узрок је породичне несреће.

Из Игњатовићевог дела просијава захтев за рационалним и одговорним односом народа и појединаца према стварности јер неразумност чини да се „опет замрсе конци живота” (Игњатовић 1969а: 50). Српско породично проклетство, уочено у дубини историје и изложено у нефикционалним делима, потврђено личним искуством писца и дефинисано у анализи породичних односа у књижевној фикцији, добило је у слици тестерисања куће свој уметнички израз, један од најтрајнијих симбола у делу Јакова Игњатовића.

Васа Решпект – парадокс хероја

Мада роман *Васа Решпект* у једном аспекту поимамо као роман васпитања, он је и подлога за причу о „нарочитој судбини родољубља горњих Срба” (Јеремић 1987: 101), књижевно попрште на којем се роје Игњатовиће опсеивне идеје и питања националне драме. Све особине које наратор приписује Васи Решпекту (тврдоглав, упоран, одважан, племенит према слабијем, диваљ, непокоран, опор, плаховит, ћудљив, жесток, „шовениста”) стичу се у пресеку комплементарних утицаја васпитања, српског порекла и припадности сентандрејској заједници и препознају се као типично српске („Србин и његова поезија”), али унутар другачијег цивилизацијског обрасца постају атипичне, ознака особењаштва. Има, међутим, нешто што Васу Решпекта чини различитим од осталих Огњана, особењака и „шовена”. Одбачен и презрен у породици и заједници, лишен старања и добронамерне пажње средине, Васа Огњан се као личност пресудно формира у односу на обрасце из јуначких песама које чита „из неких старих ’собранија””, за које је „држао да се баш то тако збило, мада је на немогуће наличило” (Игњатовић 1969а: 19). За разлику од осталих суграђана чији се живот одвија између практичне стварности и српског сна, он се уживљава у литерарну стварност епске песме и стасава имајући пред собом не реално већ идеално Српство, онакво какво никада и није могло постојати нигде другде до у сакрализованом епској традицији. У условима кобне одвојености заједнице од матице којој припада, потенцирана потреба за очувањем идеализоване визије Српства која се похрањује у Сентандреји код њега поприма сасвим непосредан, реалан вид: „Оне осијанске слике где српски јунак, кад му је врућина, ишчупа с кореном читаву јелу из земље, па на коњу јездећи држи јелу у руци, а сунчани зраци кроз лишће на токе му падају, – то је све тако било...”. Слушајући од слепаца такве песме, представљали су му се „циновски ликови, и тек би презирао садашњи мекушни нараштај” (Игњатовић 1969а: 19–20). Огледајући се у херојском обрасцу, Решпект подражава епском идеалу као норми заједнице којој припада јер друге нема, постајући тако још један Игњатовићев романтични јунак, овог пута по моделу национално-херојског идеала. Пратећи овај модел, за који је пореклом и васпитањем предиспониран, Решпект постаје епски јунак у неепском, реалном времену, још један Игњатовићев књижевношћу опсењени лик, не само жртва историје већ пре свега епске свести по којој се влада. У њој леже мотиви кључних одлука и потеза који га чине изузетним и несрећним. Примање на себе Матилдине крађе на суду због које је одлежао 12 година није само резултат љубави према њој већ и витешке части која му не допушта да пребаци кривицу на жену; убиство каплара који се наметао Аници није чин неконтролисаног дивљака већ епског јунака-заштитника и осветника жене, дома и вере (каплар му псује „рацког” Бога), поменимо још тучу са капетаном који га је увредио, јуначко понашање у рату, војничку храброст и пожртвовање; племенит однос према слабијима и према заробљеницима итд. Очигледно је да је свог јунака Игњатовић моделовао према етосу српске ју-

начке песме, литерарно испунивши тиме завештање дато сународницима у најчитанијем његовом есеју, да се држе и угледају на морални кодекс своје епике да би остали Срби у туђини. Већи број мотива преузет је директно из контекста херојске песме: огледање јунака, мегдан са даривањем, јуначка женидба, јунак и његов коњ, тамновање јунака, верна љуба. Док се у тамници исповеда свештенику, Решпект вино пије из бокала, а после изгубљеног рата, љуби коња и плачући му зарива сабљу у груди; наратор га у опису сукоба и битака пореди са лавом, змајем, рисом, соколом, гујом, служећи се епским формулама итд. Међутим, сложена визија света у роману *Васа Решпект* открива таквог српског јунака, достојног дивљења, као неминовног губитника у другачијим условима егзистенције, осуђеног на самоћу и трагичног, што на посредан начин говори о исходима пишчеве визије националне егзистенције пројектоване у есејима и историјској фикцији. Између јунака и света влада дубок јаз узајамног неразумевања: тај свет у њему изазива презир, а он у том свету изван „решпект”, са дозом чуђења или подсмеха. У основи, по цртама личности он се не разликује много од јунака историјских романа *Дели Бакић* и *Крв за род*, али га амбијентом у коме се креће, рељефним и слојевитим, многоструко мотивисаним и сугестивно имплицираним до високих уметничких постигнућа, различитим од једнодимензионалне фикције историјског романа, романсијер доводи до трагичне парадигме.

Васа Решпект је у карактеру и делању вишеструко мотивисан лектиром: осим на епским песмама, сам се образује читајући у дугим годинама робије „песме, романи, и све што је српски написано било”; и сам сужањ, посебно воли драму *Владимир и Косара* Лазара Лазаревића, чита књиге „молитвене и мирске”, војне историје, описе битака и стручну војну литературу, географске књиге, карте и мапе, које почиње и сам да прави са великом прецизношћу. Постаје, као и отац, „надрицки, али такав да му се чудити мораш”, изграђујући се у врсног војника и официра. Међутим, сваки напредак у војној служби који му доноси ратна вештина и војничко знање, поништава се неповољним случајностима у које запада и жестоком нарави. Особине којима се истиче и због којих би „у ратно доба, где само срце, мозак и мишица решава, а не аристократија, далеко дотерати могао”, исте су оне због којих у одсуству дејстава доспева у немилост и на робију. Јунак лишен отаџбине коју би бранио, ратник лишен рата, човек који „ипак већим духом дише, а за њега радње нема”, саздан за велике подвиге, суочава се са одсуством дешавања у којима би се могао истаћи јер „њему за љубав, боме, неће се буне правити” (Игњатовић 1969а: 162), али и са недостатком смисла јер се, када рат наступи, за разлику од епских јунака на које се угледа, не бори ни за шта до чега му је стало. Он је ратник јунаштва ради, што епски јунак никада није, његова величина није у одбрани светиње, већ у пуком потврђивању херојства и апстрактном „чувству слободе”. Том димензијом личности Решпект улази у круг књижевних ликова ратника или војника какви су Сервантесов Дон Кихот и Андрићев Терзез, осакаћених и осујећених у том смислу што се не налазе у амбијенту другачијих, поремећених или само мирнодопских вредно-

сти у којем су њихове врлине излишне, а они сами доведени до карикатуре и пародије.

Тематизујући судбину српског војника у Монархији, Игњатовић га уводи у простор донкихотског витештва, племенитог али обесмишљеног, у сталном сукобу и неспоразуму са светом, а одлази и даље. Сврставајући свог јунака у време револуције на страну Мађара, претвара га у антихероја са националне тачке гледишта, отуђеног од бића сопственог колектива, чијих је највећих вредности оличење. Његово ратничко држање, изузето из времена и простора, не само да нема додирних тачака са националним интересима, већ се окреће насупрот њима. Без обзира на то што наратор саопштава да „Србљи траже Војводу. Већ се зато и покољу. Дођу у помоћ из Србије”, „Србљи се увелико туку”, Решпект им се не придружује, нити осећа везу са њима (Игњатовић 1969а: 117, 126). У том смислу не сматрамо да овај роман приказује „сломо национално-херојских идеала српског грађанства у бирократској тамници Метерниховог апсолутизма,” (Деретић 1981: 127), јер Васа Решпект, иако у свом унутрашњем свету јесте оличење национално-херојских идеала, у практичном делању он то не постаје, као што није ни репрезентативни израз српског грађанства које се осим ретких изузетака бори на супротној страни, већ његов антипод. За разлику од Атанацковићевог Младена, са којим дели исти сан о српском царству и романтиче црте, Решпект је, мада целим својим бићем репрезент националног етоса и корпуса идеја, усмереношћу аката суштински у деформисаном положају одвојености од националног бића. Стога сматрамо да Игњатовић у овом делу и није тематизовао проблем националне борбе српског грађанства, већ „фаталну пометњу и раздируће противречности у вредносном видокругу једног колектива” и „укочено ишчекивање немогућег” (Јеремић 1987: 109, 110). Везан за апстрактни идеал а лишен конкретног колектива којем епски ратник нужно припада, он балансира између модела националног хероја и лутајућег витеза, стога је не без разлога у литератури доведен у везу са најамницима из доба ренесансе, италијанским кондотјером и немачким ландскнехтом, а не са Бановић Страхињом о коме занесено и са сузама пева (Скерлић 1922: 137).

Празна и обесмишљена еманација српског јуначког принципа као судбина српског ратника у Хабзбуршкој монархији, који се у реалности окреће против сопственог народа, у делу Јакова Игњатовића добија симболичан значај и постаје жариште смисла с обзиром на положај који писац заузима током Револуције и касније, у време политичке борбе, на лавирање између националних, антиаустријских и проугарских ставова. Проблем национално-етичког вредновања Решпектовог ратничког ангажовања у Мађарској војсци у роману је решен на посредан начин уз пишчеву прочиту потребу да га „оправда”. На почетку ратних збивања, у којима човек „таквог калибра” коначно може да се истакне, побегавши из тамнице, Решпект се нађе у Пешти, одакле одлази у Карловце, где се „и његова судба мора [...] решити”, односно мора одабрати страну. Он би против Турака, али „Србија у миру оргије слави”, „нико се не миче за тужну рају, нити Србија, нити посестрима Банија, а Мује комотно тутунишу: 'Алах ил алах! Ђа-

ури нек се међу собом кољу!” (Игњатовић 1969а: 126, 116). Пошто из разговора са Србијанцем сазнаје да нема наде да се у Турској устанак диже, бацивши сенку на пасивност и незаинтересованост државе Србије за судбину народа под Турцима („Нама, фала богу, ништа не фали; ми имамо устав”), и на исход српске револуције у Угарској коју предводи „калуђер”, наратор га разрешава националне одговорности због ступања у мађарску војску. Истичући да је спреман у рату против „Метернихових питомаца крв пролити”, стављајући у други план да то истовремено значи и против Срба који се у одупирању мађаризацији држе за царску војску, он тражи од слушалаца разумевање за Решпекта: „Ко ће му замерити, петнаестогодишњем робу? (*Подразумева се, царском робу, наш коментар.*) Имао ли право или неправо, патња његова заслужује да му опростимо” (Игњатовић 1969а: 126, 127, 128). Планирајући на крају романа још један бег из тамнице, Решпект не намерава у Србију, већ у Америку, јер Србија је „мирно морје”, нема говора о рушењу Турске, што је Решпектов једини сан и амбиција.

Дух самопорицања

За разлику од *Мемоара*, писаних крајем седамдесетих, у којима аутор изражава став о немогућности борбе против интереса Мађарске и о великој дилеми у којој се нашао у Револуцији, његов јунак не гаји осећање обавезе према „угарској домовини”, мада се наратор више пута о Мађарској изражава као о „отаџбини”, нити са њиховом војском има осећање блискости, већ је вођен потребом за деловањем у складу са сопственом јуначком природом и отпором према царској власти под којом је тамновао (истина, због тешке крађе коју је из части примио на себе и због убиства у афекту). Истовремено, он не осећа обавезу ни према сународницима, не препознајући у борби „горњих” и приспелих „доњих” Срба прави колектив коме припада. Ако изузмемо апстрактну блискост са српском историјом и културом, изопштен из заједнице још у детињству, осим Анице, „анђела хранитеља”, њему није близак нико од људи („комарата правога није имао, није ни хтео имати, није ником веровао” – Игњатовић 1969а: 80), зато његов подвиг није друго до романтична потреба за експонирањем херојства и витештва без јасне намере и циља, из „пасије”. Ипак, он неће прећи коначну границу која би га учинила убицом сународника, једина ограда коју свом јуначком делању поставља јесте да неће српску крв проливати и да је „готов пре главу изгубити него да у друштву Роже Шандора сродну крв пролива” (Исто: 129). То га разликује од другог, њему сличног српског „јунака”, генерала Јована Дамјанића, једног од највећих војсковођа угарске револуције, коме се Игњатовић дивио и кога уводи у романескну фикцију као Решпектовог заповедника.

Занимљив предлог о Игњатовићевом схватању части и родољубља представља портрет овог угарског пуковника који је у националној историји остао запамћен по злочинствима над Србима почињеним под његовом командом (нпр. у Јарковцу), стрељањом одлуком аустријског суда 1849. године (Крестић 2013: 187). Игњатовић га сматра дивним јунаком који је „Србима код Мађара образ

осветлао”: „Он се бори против рођене своје браће. Од те борбе почео је бити чувен. Додуше, жалостан појав. Ипак остаје Дамјанић за своје уверење, за слободу борећи се јунак, и његово је јунаштво рефлекс карактеристичан јунаштва српског [...] Одушевљен за пригрљену ствар, искрен, веран својој задаћи, отацбину (*Угарску*) свему претпостављајући, ванредно храбар” (Игњатовић 1989: 31–32). Дамјанића српски писац држи за „мртира”, што је и постао у легенди мађарских војника, одлазећи до крајности у опортунизму до дијаболности: „И оно што су метнули на језик Дамјанићу: ’Да могу да искореним Раце, па да и себе као последњег Раца убијем’, ако је истина, и онда није се осећао друкчије нег’ Србином, и смисао је: кад нећете слободе, боље да ни вас ни мене нема” (Исто: 33), претпостављајући тиме национане идеале, па чак и биолошки опстанак сопственог народа изопаченој угарској идеји слободе. Изјава коју Игњатовић приписује Дамјанићу, као део легенде о њему, постаје нека врста метатекста и дијалога са традицијом, тако честог, а сасвим незапаженог пишевог поступка. Мислимо на чувене речи Марка Краљевића пред битку на Ровинама у којој ће и погинути борећи се на турској страни, против хришћана: „Кажем и молим Господа да хришћанима буде помоћник, а ја нека први погинем у овој бици”.¹ Сравнивајући исказе српских јунака, ратника у вазалној позицији (Краљевића Марка – Васе Решпекта – Јована Дамјанића), у несумњивом односу унутар српске културе, пратимо како се у једној књижевности и процесима њене рецепције гради „мозаик цитата” као систем знакова који се међусобно расветљавају и појачавају, откривајући неслућене на први поглед семантичке „залихе” и „вишкове” у којима су њени најдубљи кодови. Притом за нас није превасходно значајно да ли је Игњатовић био упознат са *Житијем* и да ли свесно и намерно варира овај мотив, или он просијава као глас из дубина легенде и колективног сећања. Из трансфера смисла који речи његових ликова остварују са старијим исказом као пратекстом и мером преко које српски војник у трагичној улози вазала не прелази, ишчитавамо дубину преврата српског херојског обрасца. На почетном стадијуму потчињености (Марко Краљевић) дух још увек зрачи смислом и неминовност служења непријатељу носи као нужно зло, чувајући вредносну вертикалу и свест о светињи скупљој од живота; на завршном стадијуму (Јован Дамјанић) инвертоване вредности испољавају се као наказна супротност парадигми из које су настале. Афирмација смисла, епска и херојска светиња колектива, преобраћена у негацију до изопачености, открива агонију једног дела српског национа, пометеног и обезглављеног, савладаног духом потчињености. У тим условима убилачки, заправо самоубилачки нагон, као крајњи гест самопорицања, поима се у ширем историјскополитичком контексту нове „отацбине” као израз највишег јунаштва и мучеништва. Становиште које Јован Дамјанић заступа могло би бити завршни и дефинитивни исход и пример српског „духа

¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2007.

самопорицања”, као и значајан аргуменат разумевања самог писца и нашег културног саморазумевања.²

О Решпекту наратор саопштава да је човек „калибра једног Крастинуса” (Игњатовић 1969а: 165), чија је храброст одлучујуће утицала на исход Цезаровог грађанског рата, као и писац о Дамјанићу да је „Клебер мађарске револуције”, тврдећи притом: „Дамјанић није био издајица [...] Дамјанић је српски јунак”, аргументујући ту тврдњу тиме што су га и Мађари „за Србина држали” у њему гледајући „српско јунаштво и дурашност, којих врлина је код њих Дамјанић заступник био” (Игњатовић 1989: 32–34).³ Но, управо оно што су му Мађари приписивали као највећу врлину, то што он „*Damjanics mint rács*”, „као Србин” чини у њихову корист а против своје крви – учинило га је мађарским јунаком а српским непријатељем и злочинцем, при чему о издаји не може бити речи јер је остао веран ономе чиме се сматрао.

Очит је да је код Игњатовића услед неприродног положаја раздвојености народа од државе и колизије политичких интереса са широм заједницом чији је део постао дошло до замене српског питања српским принципом. Бити Србин за њега значи у свом делању остваривати и потврђивати српску природу у етосу, достојанству, имену и обичајима, бити успешан, укључити се у живот нове заједнице, а притом сведочити да си Србин. Занемарио је притом нарастајућу противречност интереса националне и државне заједнице, јер бити добар Мађар кроз читав XIX век за Србе је значило бити лош Србин, стога је јасно како је писац пред крај живота понео оба ова епитета. Он је превидео да се ниједна национална и уопште вредносна прадиigma не може заступати и остварити у таквој дихотомiji и антиномији са њеном основном претпоставком, а да се притом не зађе у простор празнине и бесмисла у који је зашао књижевни јунак и много више његов творац. То не значи да би Решпект био мање трагичан да се борио на другој страни, али одређује квалитет трагике његовог књижевног постојања као „жалостан појав”. Међутим, иако је јасно да Решпект и Дамјанић не могу имати „калибар” националних јунака, писцу не можемо одузети „калибар” националног писца. Исто тако, значајно је да је писац сложеном концепцијом карактера, амбивалентном и контрадикторном сликом света зашао у простор парадокса, пародије и апсурда, нове и модерне уметничке поступке у српској књижевности.

Срећом, апорија „српског родољубља” и „угарског домољубља” Јакова Игњатовића није у великој мери у уметничком смислу оптеретила роман и јунака, нити му ускратила могућност трагичких виђења, мада је одредила њихову специфичну природу. Решпект остаје само „рефлекс српског јунаштва”, „прототип хусарски” и српски, импозантна фигура која изазива поштовање („решпект”), трагична у узалудности моћи и величине и одсечена од амбијента у коме би могла остварити истински значај и смисао подвига. Наратор имплицитно поре-

² О појму и разумевању духа самопорицања као феномена који делује унутар српске културе види: Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Београд: Catena mundi, 2017.

³ Жан Батист Клебер – Наполеонов генерал, главнокомандујући у походу на Египат; заузео је Александрију, Газу и Јафу, страдао од руке арапског родољуба.

ди Решпекта са његовим епским узором Бановић Страхињом и другим српским јунацима, о чему сведочи формула поновљена на оквирима усмене приче („’Био је Mordkerl, јунак!’”, на почетку, односно у епилогу: „Једни повичу: ’Mordkerl!’”, Јанаћ Сарајлија: ’Бе аферим, то је делија!’” – Игњатовић 1969а: 12, 165), по угледу на формулативни почетак и завршетак чувене песме Старца Милије. Али, иако целог живота тежи да постане „јунак”, Васа Решпект остаје само „Mordkerl”, „делија”, као што узвикују слушаоци по завршетку Огњанове приче, обесмишљени српски витез у нехеројском туђинском окружењу. Његова једина жеља је да „умре у одбрани отаџбине”, „таку би он смрт себи желео”, на томе завиди угарским рањеницима, али баш то му није дато („још једаред на коња сести, па за какву поштену ствар јуначки погинути, само да не умре у казамату” – (Игњатовић 1969а: 145, 163). Од свег јунаштва у војним и затворским анализама остаће забележен само као „непоправим” и „пијанац”, зато што није био понизан пред силницима, више пута деградиран и утамничени „дивљи Рац”, како су погрдно називали његов народ у Угарској.

По непогрешивом ходу судбине, Игњатовићев јунак постиже оно што најмање жели а срећа га заобилази у широком луку. У пресеку успешно мотивисаних и повезиваних наративних токова, у склопу различитих негативних националних, породичних, друштвених, приватних и случајних околности, плете се око њега мрежа, коју романсијер генерише у теми судбине, чинећи га „целог века незадовољним жалосником”, изузетним човеком „сажаљења достојним”, за кога казамат, тамница, постаје метафора живота. Али, *Васа Решпект* није само роман о једном јунаку, већ и прототип једног облика ништавила, празнине и пометње у коју је уроњена српска егзистенција у Угарској, трагичног расипања великих људских потенцијала по странпутицама српске историје.

ЛИТЕРАТУРА

- Деретић 1981:** Ј. Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Београд: Нолит.
- Живковић 1994:** Д. Живковић, Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’”, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета: Београд.
- Игњатовић 1969а:** Ј. Игњатовић, *Васа Решпект*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.
- Игњатовић 1969б:** Ј. Игњатовић, *Вечити младожења*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.
- Игњатовић 1988:** Ј. Игњатовић, *Мисли о српском народу*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.

Игњатовић 1989: Ј. Игњатовић, *Мемоари I–II*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.

Јеремић 1987: Љ. Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, Београд: Институт за теорију књижевности и уметности.

Крестић 2017: В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска.

Ломпар 2017: М. Ломпар, *Дух самопорицања*, Боград: Catena mundi.

Скерлић 1922: Ј. Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Београд: Издавачка књижевна издавачка „Напредак”.

Црњански 2008: М. Црњански, *Стогодишњица Јакова Игњатовића, Есеји*, Београд: Штампар Макарије, Подгорица: Октоих.

Филозоф 2007: К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Катарина В. Вучич

АПОРИИ И АНТИНОМИИ ИГЊАТОВИЧА

(Вклад в изучение «духа самопорицания» как феномена сербской культуры)

Резюме

По поводу значительного юбилея сербской культуры, 200 годовщины со дня рождения Якова Игњатовича (1822–2022), мы оглянулись на образ и деятельность первого, и, по мнению Црњанского, величайшего сербского реалиста с точки зрения его интерпретации национального и политического дискурса, характерного для сербской культуры второй половины 19 века на почве Монархии. Склонность к подчеркиванию противоречия и парадокса в современной жизни народа, с помощью которых писатель строит сложную и многогранную картину сербских культурных образцов, мы толковали в направлении литературного вида апории и антиномии, как контрадикторных стремлений коллектива, остановленного перед важными вопросами определения национального, политического, культурного идентитета. Мы выделили два плана нарратива в реалистической фикции Игњатовича – эксплицитный (охраняющий, нравственно-воспитательный) и имплицитный (с эллегичными и трагическими акцентами), а потом наблюдали за характерными картинами разрушения и примерами декадентства сербской культуры в Монархии и сделали их карту: апорию и антиномию сербского воспитания, семейной модели, героического образа, патриотизма, замечая момент, когда у писателя произошла замена сербского политического вопроса сербским принципом. Отдельно рассматривается герой

романа *Vasa Rešpekt*, как прототип своего рода пустоты и смятения, в которые погружено сербское бытие в Венгрии, и трагического растрачивания национального потенциала. Таким образом понятые и истолкованные реалистические «исследования» и «картинки» из жизни, созданные Игнятовичем, становятся парадигматическими примерами «духа порицания», образцы которых узнаём и в современной сербской культуре.

Ключевые слова: Яков Игнятович, реализм, национальная история сербов, сербский роман XIX века, «дух самопорицания», история сербской культуры, упадок, политический дискурс, сербские культурные модели в XIX веке.